

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozij u povodu 300. obljetnice rođenja Immanuela Kanta (1724–2024): Kant

Babić, Mile; Mujkić, Asim

2025

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/834>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

KANTOVA FILOZOFIJA RELIGIJE

Rusmir Šadić*

Sažetak: Središnja ideja ukupne Kantove filozofije religije mogla bi se tražiti u njegovu nastojanju da otkrije granice znanja kako bi “načinio prostor za vjeru”. Iako u pretkritičkim tekstovima pronalazimo Kantovo zanimanje za potpuniji koncept Boga i njegov odnos spram svijeta, posebnu pažnju pitanjima filozofije religije Kant ipak posvećuje tokom kritičkog perioda. To primarno uključuje njegovu knjigu *Religija u granicama čistoga uma* (*Dier Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*) (1793), kao i neke druge tekstove, poput onog o *Kraju svih stvari* (*Das Ende aller Dinge*). Djelo *Religija u granicama čistog uma* objavljeno je dvanaest godina nakon *Kritike čistog uma* i među posljednjim je Kantovim glavnim djelima. U radu ćemo se zanimati za neke od središnjih odrednica Kantove filozofije religije iznesene u predmetnom djelu.

Ključne riječi: filozofija religije, Immanuel Kant, um, religija, dobro, zlo, ljudska priroda

Filozofija religije, koja predstavlja određenu vrstu nastojanja da se fenomen religije i religijskog osvjetli iz perspektive filozofskog mišljenja, neodvojiva je od prirode mislećeg subjekta, što je moguće pratiti od najranijih dana grčke filozofske tradicije. Zanimanje za prirodu i fenomen religije prati čovjekova nastojanja u dešifriranju zagonetke svijeta i života kroz cijelu povijest. Ipak, filozofija religije u disciplinarnom smislu fenomen je novijeg datuma, čije utemeljenje uglavnom vezujemo za djela glavnih predstavnika filozofije klasičnog njemačkog idealizma. Premda djelo Immanuela Kanta pod naslovom *Religija unutar granica pukog uma* predstavlja stvarni kamen temeljac takvog zasnivanja, njemu treba pridodati Hegelova *Predavanja o filozofiji religije*, kao i radove nekih njihovih prethodnika, prije svih Davida Humea i Baruha de Spinoze, čija će misao imati značajan utjecaj ne samo na razvoj klasičnog njemačkog idealizma nego i filozofije religije.

Filozofska misao Immanuela Kanta, iako predstavlja stvarnu kritiku tradicionalne metafizike, istovremeno otvara neke nove perspektive i mogućnosti razumijevanja. Njegova potraga za odgovorom na pitanje o granicama znanja vodit će k zaključku kako je spoznaja moguća samo o fenomenima

* Dr. sc., Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

unutar prostorno-vremenske dimenzije, ali ne i onome što je područje transcendentnog ili *stvari po sebi*. Razlog takvom stavu Kant nalazi u činjenici da ljudski um, kada hoće misliti o metafizičkim pitanjima – kakvo jeste pitanje Boga i duše – nužno dolazi u susret s antinomijama, koje ga kasnije vode u skepticizam ili dogmatizam. Kant zaključuje kako je teorijski um nemoćan u pogledu transcendentnog i sugerira kako bi se svako odgovorno govorenje i ukazivanje na Boga, ali i druga bitna pitanja metafizike / teologije, morala zasnivati na principima praktičnog uma. To ne znači da je njegovo ukazivanje na granice spekulativnog uma i kritika dokaza Božije egzistencije imala za cilj postuliranje “istine / ideje” o *nepostojanju* samog Boga. Naprotiv, njegovo otkrivanje granica ljudske spoznaje treba čitati kao “otvaranje prostora za vjeru”, dok kritiku teologijskog pristupa treba gledati u kontekstu zasnivanja jedne filozofije religije koja nastoji afirmirati umski namjesto dogmatskog pristupa o bitnim pitanjima religije.

Iako se Kant *primarno* ne bavi pitanjem dokazivanja ili negiranja postojanja Boga, on smatra kako se njegova egzistencija ipak može utemeljiti posredstvom praktičnog uma, gdje se Bog pojavljuje kao “garant mogućnosti postizanja najvišeg dobra”. Ideja Boga omogućava zasnivanje nade u smisaonost moralnog usavršavanja, dok se izgradnja morala vidi kao izgradnja Božijeg kraljevstva na zemlji.

Praktični um u pozitivnoj religiji pronalazi epistemički poticaj za dodatno utemeljenje i artikulaciju *potrebe* moralnog djelovanja. Religijska predanja potpomažu izgradnju “etički uređene zajednice” i potiču prevladavanje “moralnog nevjerovanja” koje se javlja kod ljudi. Ipak, istine koje objavljuje čini dostupnim su iste one do kojih bi čovjek – kako smatra Kant – trebao doći sam snagom vlastitog uma. Zato Kant sugerira da bi se na putu k istinama trebalo kretati autonomno i bez autoritarnog vođenja, te s tim u vezi i očekuje prijelaz od crkvene k čistoj religijskoj vjeri.

S druge strane, Kant prepoznaje značaj koji religijske zajednice imaju u kontekstu primjene simbola Carstva Božijeg na zemlji, a koji se prevodi u umski pojam “etički uređene zajednice”.

Ipak, kod Kanta se primjećuje i stanovita dilema kako uopće čitati religiju. Jer primjetno je da je nekada posmatra kao izvor morala koji ispunjava zahtjeve uma, a nekada kao mjesto ljudskih opsjena i iluzija s kojima se treba filozofski obračunati. Unatoč tom problemu, s Habermasom možemo pratiti konstruktivnu ulogu Kantove filozofije religije u kontekstu semantičkog potencijala svjetskih religija za upotrebu praktičnog uma (više v. u: Šadić, 2017):

Prevođenje ideje Božije vladavine na Zemlji u pojam republike pod moralnim zakonima egzemplarno pokazuje da kritičko i ujedno samokritičko razgraničenje znanja od vjere Kant povezuje s interesom za moguću kognitivnu relevantnost sadržaja koji su pohranjeni u religijskim predajama. Kantova filozofija morala u cijelosti se može razumjeti kao pokušaj da se kategoričko *trebanje* Božijih zapovijedi rekonstruira diskurzivnim putem. Transcendentalna filozofija u cjelini ima praktični smisao da transcendentno stajalište Boga prevede u funkcionalno ekvivalentnu *unutarsvjetsku* perspektivu i da je sačuva kao moralno stajalište.” (Habermas, 2009: 272)

*

Brojni naslovi svjedoče kako je Kantova filozofija religije decenijama bila predmet znanstvenog interesa brojnih istraživača, ali jednako tako i mjesto različitih čitanja i interpretacija. S tim u vezi, moguće je vidjeti kako se Kant iz prve Kritike nerijetko proglašava agnostikom, da bi onaj iz druge Kritike, uvodeći ideju Boga kao postulat, već “evoluirao” u nekog religioznog moralistu ili deista. Konačno, treći interpretativni model, koji se primarno usmjerava na konstruktivnu imaginaciju treće Kritike, Kanta vidi kao “božanskog projekcionista koji je smatrao kako je neophodno racionalizirati pojam Boga da bi se premostio jaz između prirode i slobode.” Ovi, ali i drugi obrasci čitanja Kantove filozofije, pojavljuju se kao kamen spoticanja kada se pokušava pobliže odrediti priroda Kantova gledanja na religiju i specifičnost njegove filozofije religije.

U osnovi, ukupnu recepciju Kantove filozofije religije karakteriziraju dva potpuno suprotna stajališta. Prvo u Kantovu tekstu pronalazi teološki afirmativnu intenciju, koja cilja ka približavanju tradicionalnih oblika religije i kritičkog mišljenja, dok u drugom slučaju susrećemo Kanta koji navodno zagovara napuštanje teizma, kreirajući tako negativan refleks glede teoloških učenja (više v. u: Firestone – Palmquist, 2006). Takvo gledanje će biti povod da mnogi Kantovu filozofiju označe destruktivnom ne samo u kontekstu teologije nego metafizike uopće.

Ipak, neki autori tvrde kako je razlog tako nesumjerljivim interpretacijama izostanak jednog holističkog čitanja Kantovog teksta, prije svega onog koji ispisuje u tekstu pod naslovom *Religija u granicama pukog uma*.

Moderna filozofija religije, u širem smislu – složit ćemo se s analizom Andrea Agutija (2017: 33) – čiji kamen temeljac nesumnjivo jeste Kantovo djelo *Religija u granicama pukog uma*, dominantno je obilježena traganjem

za “naravnom” ili “racionalnom religijom” s jedne strane, te racionalnim ispitivanjem (povijesnih) religija, s druge strane. U tom smislu, Kantov tekst teži uspostavi “moralne religije”, koja jeste racionalna religija deizma, a kod Kanta je predstavljena kao najmanji krug, s čije vanjske strane postoji veći krug, koji jeste objavljena religija. Zadaća filozofa, smatra Kant, sastoji se u tome da se drži manjeg kruga, ali i da posredstvom racionalne analize propituje u kojoj mjeri je moguće svođenje pozitivne religije na razumsku, budući da se po njegovu mišljenju moralna religija “ne smije iznova položiti u dogme i propise, nego u spremnost srca da poštuje sve ljudske dužnosti kao božanske zapovijedi.” Unatoč prisutnoj tendenciji k redukcionizmu, Kant smatra kako pozitivne religije imaju važan potencijal od kojeg ne treba odustati, te ga vidi vrijednim kapacitetom za spašavanje racionalne religije od pukog formalizma i unutarnjeg praznjenja.

Kada je riječ o nastanku Kantove *Religije u granicama pukog uma*, prvobitna namjera autora je bila da svaki dio objavljuje kao zaseban članak u Berlinische Monatsschrift. Međutim, to je bila sudbina samo prvog dijela naslovljenog “O radikalnom zlu...” objavljenog 1792. godine. Za ostale dijelove Kant nije dobio odobrenje pruske komisije koja je samo u prvom slučaju odlučila u korist autora, rukovodeći se stavom da je “kao i druga kantovska djela, [to] namijenjeno i može biti uživaju samo mislioci, istraživači i učenjaci sposobni za dobro razlike.” Iako je postojala mogućnost da se zaobiđe mišljenje komisije, budući da se sjedište Berlinische Monatsschrift premjestilo u Jenu kako bi umaklo cenzuri i pritisku konzervativne komisije, Kant je insistirao da izdavač dobije saglasnost za svaki članak. Nakon što su svi pokušaji na tom putu propali, Kant se odlučio za drugu opciju koja je predviđala objavljivanje teksta u integralnom obliku uz pozitivnu ocjenu stručnjaka iz akademske zajednice, odnosno institucije čijem znanstvenom području pripada sadržaj teksta. Tako će Kant sabrati sva četiri odjeljka i poslati ih članu teološkog fakulteta u Königsbergu, nastojeći da dobije stručnu ocjenu kako nije riječ o tekstu teološke, već filozofske prirode. Nakon što je dobio traženu potvrdu, rukopis je poslao dekanu filozofije u Jeni tražeći njegovo stručno mišljenje. Po primitku pozitivne recenzije, Kant šalje tekst Friedrichu Nicoloviusu koji je u Königsbergu pokrenuo izdavačku djelatnost i koji u proljeće 1793. godine objavljuje sva četiri Kantova eseja kao jedinstveno djelo pod naslovom *Religija u granicama pukog uma* (više v. u: Pasternack, 2014).

*

Savremena rasprava o Kantovoj filozofiji religije započela je knjigama Allena Wooda *Kant's Moral Religion* i Michela Desplanda *Kant on History and Religion*.

Kantova filozofija u najširem smislu, ističe Allen Wood, historijski se obično posmatra kao sustezanje od religije i kao dio sekularizacije moderne kulture pod uticajem prosvjetiteljskog uma. Nema sumnje da mnogi elementi Kantove filozofije podržavaju takvo gledište. Poznavajući njegove misli složiti će se da je njegova kritika bila iznimno uspješna u diskreditaciji tradicionalnih metafizičkih argumenata za Božije postojanje i besmrtnost duše. Osim toga, njegova moralna filozofija zamjenjuje Božiju volju sopstvenom racionalnom voljom kao zakonodavcem moralnih zakona. Kantova estetika odlučno raskida s tradicijom koja povezuje doživljaj ljepote direktno s božanskim redom, prateći iskustvo lijepog u vezi s harmonijom naših sposobnosti mašte i razumijevanja. Kant tretira iskustvo uzvišenog ne kao strahopoštovanje prema božanskom veličanstvu, već kao našu svijest o načinu na koji naš vlastiti moralni poziv nadilazi moć prirode.

Kantovu *Religiju unutar granica pukog uma* religijski znanstvenici vidjeli su kao pokušaj da se religija svede na moral, dok sekularisti nisu u stanju ozbiljno shvatiti Kantove pokušaje saosjećajnog tumačenja kršćanske doktrine. Oba tabora vide Kantovo tretiranje kršćanstva u *Religiji* kao svojevrsnog trojanskog konja unutar samog kršćanstva. Kantova "racionalna" religija je viđena kao sekularni moral koji prisvaja religiozne koncepte za svoje potrebe, dok pokazuje nerazumijevanje, pa čak prezir prema, autentičnoj religiji (Wood, 1970: 10).

*

Razmatrajući pitanje čovjekove usmjerenosti k dobru i zlu, Kant već na početku prvog poglavlja *Religije* razlikuje tri predispozicije za dobro u ljudskoj prirodi, i to predispoziciju za životinjsko, čovječnost i osobnost. Iako prva predispozicija, za razliku od druge i treće, nema ishodište u umu, sve tri predstavljaju potencijal za promicanje dobra. One su znak mogućnosti ljudske prirode. S druge strane, Kant pronalazi našu (urođenu) sklonost ka zlu, u slabosti ili krhkosti naše prirode, pomućenosti i zloćudnosti. U kontekstu pitanja iskona moralnog zla u čovjeku, Kant najneprijemljivim određuje gledište karakteristično na kršćansku tradiciju koje uključuje princip nasljeđivanja. Kant

insistira na tome da je čovjek dospio u posjed zla iz stanja svoje nevinosti, što bi značilo da je njegovo djelovanje slobodno i nije određeno niti jednim od mogućih uzroka. Čovjekovo djelovanje je “iskonska upotreba njegove samovolje.” Naime, postoje dvije dimenzije onoga što nazivamo “volja”, a obje su važne za razumijevanje Kantovog gledišta. S jedne strane, postoji naša sposobnost slobodnog izbora (*Willkür*); s druge strane, postoji praktični razlog kao racionalno zakonodavstvo moralnog izbora i djelovanja (*Wille*). Tako “dobra volja” bira u skladu s racionalnim zahtjevima moralnog zakona. U svakom slučaju, mi smo rođeni sa sklonošću prema zlu; ali da li ćemo postati zli zavisi od slobodnih djela naše volje. Tako Kant demitologizira kršćansku doktrinu o izvornom grijehu.

Šta čovjek u moralnom smislu jeste ili treba postati, to on sam sebe mora ili se morao učiniti. I jedno i drugo mora biti učinak njegove slobodne samovolje, jer inače mu se ne bi moglo računavati, dakle ne bi mogao biti moralno dobar ni zao. Kada se kaže da je stvoren dobar, tada to ne može značiti više nego da je stvoren za dobro i da je iskonska predispozicija u čovjeku dobra; no čovjek time još nije i sam dobar, nego tek pošto u svoju maksimu prihvati poticaje koje ta predispozicija sadrži ili ih ne prihvati (što mora biti sasvim prepušteno njegovu slobodnom izboru) postiže to da postaje dobar ili zao (Kant, 2012: 46).

Drugo poglavlje, naslovljeno “O borbi dobrog principa sa zlim”, Kant otvara stavom koji su u područje filozofije morali unijeli još stoici, da podrška afirmaciji dobra zahtijeva praktični angažman u suprotstavljanju uzrocima zla, a što u obliku pojma uglavnom označavamo vrlinom. Međutim, Kant iznosi svoje neslaganje sa stoicima u pogledu njihova razumijevanja čovjekove moralne borbe. Prema mišljenju Kanta, naš prvi korak u borbi protiv zla – koje je već tu – ne treba podrazumijevati suprotstavljanje našim sklonostima, nego usmjeravanje na izopačenu maksimu, tj. na ono “što određuje samovolju kao slobodnu samovolju (Kant, 2012: 58). Drugim riječima, ta unutarnja nastrojenost, koja nam kazuje da se ne treba angažirati u podršci dobru, zapravo je naš istinski neprijatelj. Sklonostima samo pripada otežavanje provedbe dobre maksime. To da li ćemo tu našu unutarnju nastrojenost kao znak izopačene maksime razumjeti kao nešto imanentno ljudskoj prirodi ili kao nevidljivog neprijatelja izvan nas (demon) za Kanta je manje važno. Mnogo važnije je kako se uspeti do ideala moralnog savršenstva, tj. do “prasilike moralne nastrojenosti u čitavoj njezinoj nepomučenosti” (Kant, 2012: 60). To se pred nas stavlja kao opća ljudska dužnost, čija nam je ideja već data u samom umu. Budući da je čovjeku određeni fenomen najlakše misliti

pod formom nekog primjera, on mu je, u kontekstu kršćanske tradicije, ponuđen u liku Isusa, koji postaje primjer najpotpunije moralne nastrojenosti. Međutim, već u drugom koraku Kant će ustvrditi kako nama u osnovi nije potreban nikakav iskustveni primjer da bismo za uzor uzeli ideju nekog Bogu moralno dopadnog čovjeka, budući da nam je kao takav uzor ona već data u samom umu. Štaviše, Kant izriče ozbiljnu kritiku za onog ko svoje priznanje moralne usaglašenosti nekog pojedinačnog primjera sa samom idejom uvjetuje nečim “višim” kao dodatnom potvrdom (npr. čudima). Takvu poziciju Kant određuje kao moralno nevjerništvo ili nedostatak vjere u vrlinu koju ne može nadomjestiti nikakva historijski zasnovana vjera, pa makar i na čudima. Samo vjera u praktičnu valjanost one ideje, naglašava Kant, koja je data u našem umu, ima moralnu vrijednost (Kant, 2012: 62). S druge strane, Kant iznosi određenu rezervu spram nuđenja za primjer nekoga za koga se tvrdi da ima nadljudsku prirodu ili pak takvu čistotu volje koja nije izborena, nego je prirodna. Nuđenje svete volje kao primjera za slijeđenje, koja unaprijed zna kako pripada području vječne slave kraljevstva nebeskog, pojavljuje se kao smetnja praktične primjene same ideje dobra ili vrline kao takve. Takav primjer, odlučan je Kant, ne može se uzeti kao dokaz mogućnosti i dostupnosti čistog moralnog dobra.

Kantov filozofski realizam, koji izmiče zagrljaju dominantnih predodžbi sadržanih u svetopisamskoj tradiciji, u svom referiranju na borbu principa dobra i principa zla pokazuje kako se na koncu života onog Poslanog – čak ni u njegovu slučaju – ne događa pobjeda dobra nad zlom, nego samo privremeno slamanje sile zla i otvaranje vrata za utemeljenje kraljevstva u kojem vladaju principi a to znači kraljevstva slobode. Međutim, zlo i dalje optrajava. Ili još gore, čini se da princip zla nastavlja dominirati svijetom.

Moguću pobjedu dobrog principa nad zlim – što je predmet analize trećeg poglavlja – Kant vidi jedino kroz utemeljenje društva koje je zasnovano na zakonima vrline i ima zadaću njihova promicanja. Savez ljudi okupljenih posredstvom principa vrline Kant označava kao etičku zajednicu koja ima unutarnji potencijal da se razvije u etičku državu, tj., kraljevstvo vrline. Za razliku od političke zajednice, etička zajednica isključuje princip prisile, računajući na prihvatanje principa vrline kao onog umski utemeljenog kod svake individue (Kant, 2012: 90). Nadalje, od svake individue se očekuje da napusti prirodno etičko stanje – kao polje moralne nekonzistentnosti i stalnog nasrtanja na princip dobra – zarad postizanja više svrhe, koja se sabire u promicanju najvišeg dobra, kao zajedničkog. Utemeljenje etičke zajednice, smatra Kant, podrazumijevat će da svi pojedinci prihvate podvrgavanje istom javnom

zakonodavstvu, pri čemu svi zakoni imaju biti zapovijedi jednog zakonodavca. Za razliku od juridičke zajednice, to u etičkoj zajednici ne može biti sam narod jer bi se predmetni zakoni odnosili samo na izvanjsko tj. pitanje legalnosti djelovanja ali ne i na unutarnje, tj. na pitanje moralnosti. Slijedi da se pod vrhovnim zakonodavcem etičke zajednice misli subjekt spram kojeg se sve istinske dužnosti, a to znači i etičke, mogu misliti i kao njegove zapovijedi. Pod tim subjektom prepoznaje se ideja Boga kao moralnog vladara svijeta. Konačno, etička zajednica može se misliti samo kao narod pod božanskim zapovijedima, tj., kao Božiji narod, i to po zakonima vrline, zaključuje Kant (2012: 95).

Kako bi ozbiljenje etičke zajednice pod božanskim moralnim zakonodavstvom bilo moguće, Kant dopušta da njena ideja bude prevedena u formu crkve, razlikujući nevidljivu – onu koja nije predmet mogućeg iskustva – od vidljive crkve, koja jeste savez ljudi u cjelinu koja je odgovara tom idealu. Ustav svake crkve uvijek polazi od neke historijske (objavljene) vjere, a ona se najprije može utemeljiti na nekom svetom pismu. Međutim, objavljena ili crkvena vjera će imati potencijal za približavanje / utemeljenje kraljevstva Božijeg samo ukoliko se posredstvom nekog tumačenja pokaže da posjeduje smisao koji je u suglasju s općenitim pravilima čiste umske religije. Drugim riječima, prijelaz objavljene / crkvene vjere u vlast čiste religijske vjere prvi je znak pojave kraljevstva Božijeg. O prirodi razlike ta dva modela vjere Kant piše:

Čista religijska vjera jedina je koja može utemeljiti opću crkvu jer je puko umska vjera u koju se svako može uvjeriti, dok historijska vjera, koja se zasniva samo na činjenicama, ne može proširiti svoj utjecaj vremenski i prostorno dalje nego što se može prosuditi vjerodostojnost tih izvještaja. (Kant, 2012: 98)

Stvar postaje mnogo jasnija ukoliko podsjetimo da, prema mišljenju Kanta, postoji samo jedna istinska religija, dok dozvoljava da postoje različite vrste vjere. Ta religija je čista umska religija, čija istinska svrha je čovjekovo moralno popravlanje, a principi te moralne vjere jesu ono što u crkvenoj vjeri predstavlja to što jeste religija (Kant, 2012: 106).

Onog trenutka kada crkvena vjera prizna svoju ovisnost o čisto religijskoj vjeri i nužnosti suglasnosti s njom, opća crkva počinje se razvijati u etičku državu Božiju, po principu koji jednako važi za sve ljude i za sva vremena.

Konačno, razlika između legitimne vjerske službe i pseudoslužbe vjerskog klerikalizma, središnje je pitanje kojim se Kant zanima u posljednjem poglavlju svoje knjige o religiji. Iz naše ljudske perspektive, religiju — i otkrivenu i prirodnu — treba smatrati “prepoznavanjem svih dužnosti kao božanskih

zapovijedi”. Kant prihvata poziciju “čistog racionalizma”, a ne naturalizma (koji poriče božansko otkrovenje) ili čisto natprirodnog (koji ga smatra neophodnim), u tome što prihvata mogućnost otkrovenja, ali je ne smatra dogmatiski neophodnom. On priznaje vrijednu ulogu proučavatelja Svetih pisama u pomaganju u širenju religiozne istine sve dok poštuju “univerzalni ljudski razum kao vrhovno zapovjedno načelo”. Kršćanstvo je i prirodna i otkrivena religija a slijedeće njegovih moralnih učenja na koje je upućivao Isus sredstvo je za istinsku vjersku službu, dok je zamjena vezanosti za vanjsko obožavanje koje je navodno potrebno umjesto moralnog ponašanja puka “pseudoslužba”. Kant osuđuje klerikalizam kao promicanje takve pogrešne pseudousluge.

Ideal istinske pobožnosti sastoji se od kombinacije straha od Boga i ljubavi prema Bogu, koji bi se trebali spojiti kako bi nas učinili osobama moralno dobre volje. Dakle, što je sa takvim vjerskim praksama kao što su molitva, odlazak u crkvu i sudjelovanje u sakramentima? Oni mogu biti ili dobri izrazi odanosti, ako nas povezuju u moralnu zajednicu (zauzimajući Kantov unutrašnji krug) ili loši izrazi puke pseudo-službe, ako su osmišljeni da se preko njih dodvorimo Bogu. (vanjski krug mora biti u vezi sa biti unutarnjeg kruga).

Kantova Religija unutar granica pukog uma predstavlja kamen temeljac za revolucionarno propitivanje religije povezano s njegovom kritičkom filozofijom.

*

Konačno, kako je iz Kantovog teksta vidljivo, njegov prikaz *Religije unutar granica čistog uma* počinje prikazom radikalnog zla u ljudskoj prirodi, koje drastično odstupa od tipično optimističnijeg pogleda. U posljednja tri odjeljka *Religije* Kant daje klasičan prikaz one vrste religije koja bi mogla biti prihvatljiva u dobu razuma. Ona je utemeljena na univerzalnom razumu i u službi univerzalnog morala. Kant se posebno bavi razjašnjavanjem odnosa između religije i morala, čineći to u tri osnovna principa. Prvo, “moralu uopće nije potrebna religija” – bilo u otkrivanju onoga što je naša dužnost ili u motivaciji za to. Drugo, “moral neizbježno vodi ka religiji”. Konačno (treće), “religija je (subjektivno posmatrano) priznavanje svih dužnosti kao božanskih zapovijedi”. Kao takva, religija je, iako ne nužno (ili nepotrebna), od koristi za moralni život. Ali u univerzalnoj religiji ne može biti “nikakvih posebnih dužnosti prema Bogu, jer Bog od nas ne može ništa primiti”. Iz toga slijedi da su takva “sredstva milosti” kao što su molitva, crkva prisustvo, krštenje i

pričest iluzije koje pripadaju “pseudovjeri” ako su zamišljeni kao sve samo ne kao sredstvo za postizanje ciljeva moralnog življenja.

Na kraju, mogli bismo kazati da se središnja intencija samog Kanta u predmetnom tekstu sabire u pokušaju da (kršćansku) religiju dovede u granice pukog uma. Prava crkva može biti samo etička zajednica stvorena na zemlji moralnim samousavršavanjem ljudske osobe. Krist može biti od značaja samo kao arhetipski ideal moralnog savršenstva. Bilo koja “kristologija” unutar granica uma bila bi konstrukcija čistog uma, nezavisna od historijskih činjenica i historijskog znanja. Naravno, posrijedi je princip koji zahtijeva neodbacivanje, ali radikalno reinterpretiranje ili demitologiziranje tradicionalnih religijskih (u konkretnom slučaju kršćanskih) tema.

Literatura

- Aguti, Andrea. *Filozofija religije*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2017.
- Firestone, Chris L. – Palmquist, Stephen R. *Kant and the New Philosophy of Religion*, Indiana University Press 2006.
- Habermas, Jurgen. *Između naturalizma i religije*, Sarajevo, Tugra 2009.
- Kant, Immanuel. *Religija unutar granica pukog uma*, Naklada Breza, Zagreb, 2012.
- Pasternack, Lawrence R. *Kant on Religion within Boundaries of Mere Reason*, Routledge 2014.
- Šadić, Rusmir. Religija u postsekularnom dobu, *Logos* 7 (1–2), 2017, 79–94.
- Wood, Allen. *Kant's Moral Religion*, Cornell University Press 1970.

KANT'S PHILOSOPHY OF RELIGION

Summary: The central idea of Kant's philosophy of religion could be sought in his effort to discover the limits of knowledge in order to "make room for faith". Although in the pre-critical texts we find Kant's interest in a more complete concept of God and his relationship with the world, Kant still pays special attention to the issue of the philosophy of religion during the critical period. These primarily include his book *Religion within the Boundaries of Pure Reason* (*Dier Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft*), as well as some other texts, such as the one on the *End of All Things* (*Das Ende aller Dinge*). *Religion within the Boundaries of Pure Reason* was published twelve years after the *Critique of Pure Reason* and it is among Kant's last major works. In the paper, we will be interested in some of the central features of Kant's philosophy of religion presented in the mentioned work.

Keywords: philosophy of religion, Immanuel Kant, reason, religion, good, evil, human nature

